

ИНДУСТРИАЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ¹

Арнолд Тойнби

Превод от английски Светлана Неделчева

THE INDUSTRIAL REVOLUTION

Arnold J. Toynbee

Translated from English by Svetlana Nedelcheva², Shumen University, Bulgaria

DOI: <https://doi.org/10.46687/JEEE1890>

Арнолд Тойнби (23 август 1852 – 9 март 1883) е британски икономист и историк, известен със своята социална ангажираност и стремеж да подобри условията на живот на работническата класа. Според Тойнби прилагането на историческия метод в икономическата наука би разкрило до каква степен предполагаемо универсалните икономически закони всъщност са относителни. Той твърди, че въпреки общоприетите схващания свободната търговия като цяло не е полезна сама по себе си, а само при определени обстоятелства, които не трябва да се смятат за абсолютни. Тойнби приема няколко закона за универсално верни, като например закона за намаляващата възвръщаемост. Следователно няма универсални правила за това доколко държавата трябва да се намесва на пазара; всичко зависи от конкретната ситуация и различна степен на регулиране може да бъде подходяща.

За Тойнби ранният индустриален капитализъм и положението на работническата класа не са само теоретични постановки. Активно защитава идеята за подобряване живота на работниците – изнася лекции в големите индустриални центрове и насърчава създаването на профсъюзи и кооперации. Той е историкът, въвел израза „индустриална революция“ в английския език. Въпреки че във френския и немския език този термин е използван в началото на деветнадесети век, употребата на английски е била рядка и непоследователна до посмъртното публикуване на „Лекциите за индустриалната революция в Англия“ на Арнолд Тойнби.

¹ Фрагментът от икономическата история, отпечатан тук под заглавието „Индустриалната революция“ (заглавие, което Тойнби е избрал за книгата си), съдържа суров материал, който се състои от бележки към лекции, изнесени от Тойнби в Балиол Колидж, Оксфорд, между октомври 1881 г. и лятото на 1882 г.

² Assoc. prof. Svetlana Nedelcheva, PhD, is a lecturer at the Department of English Studies of *Konstantin Preslavsky* University of Shumen. Her research interests are in the field of cognitive linguistics, contrastive linguistics, translation and foreign language teaching. Email: s.nedelcheva@shu.bg

ВЪВЕДЕНИЕ

Раздели в темата. – Предимства от комбинирането на историята и политическата икономия. – Дедуктивният метод. – Историческият метод. – Значение на обсъждането на метода. – Свързани принципи и предписания. – Социалните проблеми на настоящето при изучаването на историята на миналото.

Темата на тези лекции е индустриалната и аграрната революция в края на XVIII и началото на XIX век. Курсът е разделен на три части. Първата разглежда Адам Смит и Англия по неговото време. Тя описва страната в навечерието на индустриалната революция и системата за регулиране и защита на промишлеността такава, каквато е съществувала през 1760 г. Представя книгата на Адам Смит, нейните цели и характер и най-вече неговата теория за свободната търговия. Втората част обхваща произведенията на Малтус, който се занимава не толкова с причините за богатството, колкото с причините за бедността, с разпределението на богатството, а не с неговото създаване. Той описва Англия в разгара на индустриалната революция и разглежда проблема за пауперизацията³ и свързаните с нея въпроси. Третата част е свързана с името на Рикардо и се занимава с Англия по времето на Мирното споразумение. Тя обсъжда доктрината за наемите и заплатите заедно с някои теории за икономическия прогрес и обхваща *въпросите за валутата, толкова разисквани през този период, и историята на търговските и финансовите промени, последвали Мирното споразумение.*⁴

Избрах темата, защото именно в този период съвременната политическа икономия се разраства. Недостатък на науката, развивана в Англия, е, че тя е твърде отделена от историята. Адам Смит и Малтус наистина имат историческо мислене, но структурата на съвременните учебници се дължи на Рикардо, който не проявява историческо мислене. И все пак има двойно по-голямо предимство при комбинирането на двете научни направления. На първо място, политическата икономия се разбира по-добре по този начин. Абстрактните идеи се разглеждат в нова светлина, когато се изучават във връзка с фактите, съществували преди времето, когато авторът ги е формулирал. Разглеждани по този начин, те са едновременно по-ярки и е по-малко вероятно да заблуждават. Рикардо става изключително интересен, когато четем историята на неговото време. И, на второ място,

³ Обедняване – Бел. прев.

⁴ Продължението, както читателите ще забележат, реализира много несъвършено плана, представен тук от Тойнби, и особено несполучливи са онези части от схемата, които са описани с думите, отпечатани с курсив. Това се дължи отчасти на факта, че самият Тойнби е разбрал, че темата, която е замислил първоначално, е твърде голяма, за да бъде разгледана в един курс от лекции, и отчасти на несъвършенството дори на най-добрите бележки, направени от слушателите му, особено по-трудните и неразбираемите, и по-специално чисто финансовите и паричните теми, обсъждани от него. – Ред.

историята също се разбира по-добре, когато се изучава във връзка с политическата икономия, защото тя не само ни учи да четем историята и да търсим правилните факти, но ни дава възможност да обясним много явления като тези, които съпътстват въвеждането в употреба на машините и заграждането на свободни земи, или влиянието на различните валутни системи, които без помощта ѝ биха останали неразбираеми. Внимателното дедуктивно изследване, на което учи политическата икономия, е от голямо значение за историка, а придобитият начин на мислене е дори по-ценен от познаването на принципите, особено за изучаващите фактите, които в противен случай биха могли да бъдат изгубени в многото материали.

През последните години обаче имаше постоянна последователна атака срещу абстрактния Дедуктивен метод на политическата икономия, използван от Рикардо и Мил, и опит да се замени с историческото изследване като единствен достоверен метод за икономическо проучване. Тази атака се основава на погрешното схващане за функцията на дедуктивния метод. Най-доброто представяне на абстрактната политическа икономия може да се намери в „Икономически изследвания“ на Бейгхот⁵. Бейгхот посочва, че тази абстрактна наука се основава само на определени мнения, но въпреки че мненията често не са напълно верни, резултатите все пак могат да бъдат приблизително верни. Така икономистите, първо, разглеждат само една част от природата на човека и го третираат просто като животно, което печели пари; второ, те пренебрегват влиянието на клиента и отчитат само конкуренцията. На тези мнения се основават определени принципи като например схващането, че размерът на заплатите винаги се стреми към равенство, а постоянната разлика, която се наблюдава при различните работни места, е достатъчна само за балансиране на благоприятните или неблагоприятните обстоятелства, присъстващи при всяко от тях – принцип, който е валиден само след определен етап на обществото и в случаите, когато придобиването на богатство е единствената цел на хората. Такива хипотетични принципи, макар и да водят само до груби заключения, все пак са полезни, за да ни дадат гледна точка, от която да наблюдаваме и доказваме съществуването на силни непреодолими тенденции. Привържениците на историческия метод като г-н Клиф Лесли отиват твърде далеч, когато твърдят, че дедуктивният метод е коренно неверен. Между двата няма реално противопоставяне. Очевидното противопоставяне се дължи на неправилното използване на дедукцията – на пренебрегването ѝ от страна на онези, които я използват, за да разгледат отблизо мненията си и да доведат заключенията си до проверка на фактите; на аргументите, основани на предпоставки, които не само не са проверени,

⁵ Уолтър Бейгхот (3 февруари 1826, Лангпорт, Англия - 24 март 1877, Лангпорт, Англия), икономист, политически анализатор и редактор на *The Economist*, един от най-влиятелните журналисти в средата на викторианския период. <https://www.britannica.com/biography/Walter-Bagehot> – Бел. прев.

но са и абсолютно неверни (както е в теорията за фондовете за заплати); и като цяло – до неспособността да се комбинира индукцията с дедукцията. Но тази неправилна употреба на метода не предполага радикална грешка в него. Правилният метод във всеки конкретен случай трябва до голяма степен да се определя от естеството на проблема. Не е справедливо да се обвинява абстрактната политическа икономия за объркването на много хора между нейните принципи и правилата, които се основават на тях. Това е чиста наука и нейната цел е знанието. Но политическата икономия е практическа наука, тоест съвкупност от правила и максими, които да ръководят поведението. Журналистите и членовете на Парламента бъркат правилата на чистата наука с максимите на практическата наука. По този начин г-н Гладстон в спора за Закона за земята от 1881 г. е постоянно обвиняван в нарушаване на принципите на политическата икономия. За господин Гладстон е невъзможно да направи такова нещо. Принципите на политическата икономия не могат да бъдат нарушавани повече от тези на физиката. Това, което журналистите имат предвид, е, че той се е отклонил от голямо икономическо правило – това, което препоръчва свободата на избора.

Историческият метод следва различна линия на проучване. Той изследва действителните причини за икономическото развитие и отчита влиянието на институциите като средновековните гилдии, сегашните ни поземлени закони или политическата конституция на дадена държава при определяне на разпределението на богатството. Без помощта на Историческия метод би било невъзможно например да се разбере защо половината от земята в Обединеното кралство е собственост на 2512 души⁶.

Този метод не само изследва етапите на икономическото развитие в дадена страна, но ги сравнява с етапите в други страни и по друго време, като се стреми чрез такова сравнение да открие закони с универсално приложение. Вземете като пример за откритията на тази сравнителна политическа икономия тенденцията, която сър Х. Мейн и г-н де Лавеле посочват: преминаването от колективна към индивидуална собственост върху земята. Това е принцип, който важи за почти всички цивилизовани страни. Трябва да се внимава обаче да не се обобщава твърде прибързано по тези въпроси. Остроумен памфлет, публикуван наскоро в Дъблин, води към друго обобщение на сър Х. Мейн – „Законът на Мейн“, както е наречен – осъждане на новото законодателство. „Сър Х. Мейн – казва авторът – в своя Стар закон е отбелязал, че движението на всички прогресивни

⁶ Собствениците на имоти над 3000 декара, получаващи наеми най-малко £ 3000 са 2512; те притежават в Англия и Уелс 14 287 373 акра от 34 344 226; в Шотландия – 14 118 164 акра от 18 986 694; в Ирландия – 9 120 689 акра от 20 316 129. „Великите земевладелци“ от Бейтман. („Великите земевладелци на Великобритания и Ирландия“/ *The Great Landowners of Great Britain and Ireland* е произведение, публикувано от Джон Бейтман в четири издания между 1876 и 1883 г., което дава кратки подробности за лицата, притежаващи земя в Обединеното кралство на Великобритания и Ирландия от общо 3000 декара или £ 3000 годишен доход. – Бел. прев.)

общества досега е било преминаване от статукво към избор. Причината за това обсъждане е Ирландия да бъде законодателно обявена за ретроградно общество и развитието на обществото да се върне от избора обратно към статуквото.⁷ „Целесъобразно ли е – пита друг – да реформираме нашите закони така, че да наподобяват тези, които се използват сред нациите с по-ниско социално развитие?“⁸ По-задълбоченото проучване на съществуващото общество в Англия и на други общества, минали и настоящи, би показало, че стъпката не е ретроградна – че докато сферата на избора се разширява, тя също така се стеснява и такова състояние на нещата, каквото виждаме в Ирландия, никога не е съществувало никъде другаде без дълбока социална мизерия, възмущение и безредици. Клиентелата, законът или общественото мнение, или и трите заедно, са се намесвали в миналото и ще се намесват и в бъдеще. Вярно е, че има движение от статукво към избор, но ако се вгледаме внимателно, откриваме, че държавата отново и отново трябва да се намесва, за да ограничи властта на индивидите – резултат, до който води този процес. Истинският ход на развитие е първо от статукво към избор, след това от избор към нов вид статукво, определено от закона, или, с други думи, от нерегламентиран към регламентиран избор.

Историческият метод също е ценен, защото ни кара да видим къде са свързани икономическите принципи и предписания⁹. Старите икономисти са свикнали да говорят така, сякаш тези закони и предписания са универсални. Свободната търговия например е стабилна политика, без съмнение, за Англия и за всички нации на определен етап от развитието, но всеки може да каже, че свободната търговия е добра само при определени условия. Вярно е, че никой английски икономист не се е осмелил да каже това. Г-н Джейвънс¹⁰ например би допуснал ограничения само по съображения с най-голяма значимост¹¹. Но е неоправдано предрешаване на въпроса да се твърди, че тази политика трябва да бъде подходяща по всяко време и на всяко място. Не бих искал обаче да твърдя, че няма принципи, които да са универсални като например принципа за намаляващата възвръщаемост.

⁷ „Конфискация или споразумение?“ / *Confiscation or Contract?* (Дъблин, 1880 г.), стр. 23.

⁸ Джордж Ричи, „Ирландските поземлени закони“ / Richey, *The Irish Land-Laws*, p. 108.

⁹ Конт е един от първите, които признават тази истина, и именно от него Мил научава, че „дедуктивната наука за обществото няма да постави теорема, утвърждаваща по универсален начин ефекта на всяка причина, а по-скоро ще ни научи как да се формулира подходящата теорема за обстоятелствата на всеки отделен случай. Тя няма да предостави законите на обществото като цяло, а средствата за определяне на явленията на дадено общество от конкретните елементи или данни на това общество.“ – „Система на логиката“ / *System of Logic*, кн. vi гл. 9, § 2.

¹⁰ Уилям Стенли Джебънс / William Stanley Jevons (1 септември 1835 – 13 август 1882) е английски икономист, със съществен принос за развитието на теорията за капитала. Той налага в класическата икономическа теория идеята, че капиталът трябва да се измерва от гледна точка на времето и количествата. https://en.wikipedia.org/wiki/William_Stanley_Jevons – Бел. прев.

¹¹ Като например за проверка на нашите запаси от въглища. „Въпросът с въглищата“ / *The Coal Question*, 247-354.

Тази дискусия за метода може да изглежда безплодна, но всъщност не е така. Вземете например въпроса с функциите на държавата. Г-н Синиър¹² прекарва много време в опити да открие универсална формула, която да определи правилните им граници по целия свят. Такъв опит трябва да бъде изоставен. Правилните граници на намесата на правителството са свързани с естеството на всяка отделна държава и етапа на развитието на нейното общество. В днешно време е изключително важно да открием какви са тези граници в нашия случай, тъй като изглежда твърде вероятно администрацията да изисква голям дял от вниманието ни в бъдеще. Би било добре, когато изучаваме миналото¹³ винаги да имаме предвид проблемите на настоящето и да търсим в миналото широк поглед към това, което е от трайно значение за човешката раса. Отдавна съществува недоволството, че историята оставя извън полезрението си онези жизненоважни въпроси, които са свързани със състоянието на хората. Френската революция наистина промени дълбоко нашите възгледи за историята, но все още остава да се направи много в тази посока. Наистина бих се радвал, ако можех да убедя някои от присъстващите да изучават икономическата история, да проследят импулса, даден първоначално от Малтус за изучаване на историята на масите. Партийните историци изследват миналото с партийна цел, те се стремят да намерят в него разрешение на споровете от настоящето. Трябва да проучваме фактите заради тях самите, но със силно чувство за проблемите на нашето време. Това не е принцип на изопачаване, а принцип на подбор. Трябва да имате някакъв принцип за подбор и не бихте могли да имате по-добър от този да обърнете специално внимание на историята на социалните проблеми, които вълнуват света сега, защото можете да сте сигурни, че това са такива проблеми, които не са временни, а трайни.

ОСНОВНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА РЕВОЛЮЦИЯТА

Подем на икономическата наука. – Конкуренция. – Употреби и злоупотреби. – Симптоми на индустриалната революция. – Бърз прираст на населението. – Относителната му гъстота на север и юг. – Аграрна революция. – Заграждане на свободни земи. – Консолидиране на фермите и подобрения в селското стопанство. – Революцията в манифактурите. – Фабрична система. – Разширяване на търговията. – Увеличение на наемите. – Промяна в относителната позиция на класите.

Същността на индустриалната революция се състои в това, че конкуренцията замества старите средновековни разпоредби, които преди

¹² Насо Уилям Синиър / Nassau William Senior (26 септември 1790, Комптън, графство Бъркшър, Англия – 4 юни 1864, Кенсингтън, Англия)

¹³ Тойнби се обръща към аудитория, съставена главно от мъже, които учат в Исторически училища. – Ред.

са контролирали производството и разпределението на богатството. По тази причина тя е не само един от най-важните фактори в английската история, но и Европа ѝ дължи развитието на две големи научни направления – икономическата наука и нейната противоположност, социализма. Развитието на икономическата наука в Англия има четири основни ориентира, всеки от които е свързан с името на един от четиримата велики английски икономисти. Първият ориентир е зададен с публикуването на „Богатството на нациите“ на Адам Смит през 1776 г., където авторът изследва причините за богатството и се обявява за замяната на системата от ограничения с индустиалната свобода. Производството на богатство, а не благосъстоянието на човека, е гледната точка на Адам Смит; по неговите собствени думи „голямата цел на политическата икономия на всяка страна е да увеличи богатството и силата на тази страна.“¹⁴ Неговата велика книга се появява в навечерието на Индустиалната революция. Вторият етап от разрастването на науката е белязан от „Есе за населението“ на Малтус, публикувано през 1798 г., което може да се смята за резултат от същата тази революция, която вече е в разгара си. Адам Смит е концентрирал цялото си внимание върху голямото производство; Малтус насочва своето изследване не към причините за богатството, а към причините за бедността и ги намира в своята теория за населението. Третият етап е белязан от „Принципите на политическата икономия и данъчното облагане“ на Рикардо, които се появяват през 1817 г. и в които Рикардо се стреми да установи законите на разпределението на богатството. Адам Смит показва как богатството може да се създава при система на индустиална свобода, Рикардо показва как богатството се разпределя при такава система – проблем, за който никой преди неговото време не е могъл да се досети. Четвъртият етап е белязан от „Принципите на политическата икономия“ на Джон Стюарт Мил, публикувани през 1848 г. Самият Мил твърди, че „главната заслуга на неговия трактат“ е разграничението между законите на производството и тези на разпределението, и проблемът, който той опитва да разреши, е как трябва да се разпредели богатството. Голям напредък е постигнат с опита на Мил да покаже кое е неизбежно и кое не е при системата за свободна конкуренция. В него виждаме влиянието, което съперническата система на социализма вече започва да упражнява върху икономистите. Целият дух на книгата на Мил е доста различен от този на всички икономически произведения, които дотогава са били написани в Англия. Макар че възпроизвежда системата на Рикардо, тя съдържа твърдението, че разпределението на богатството е резултат от „специфични социални разпоредби“, и признава, че конкуренцията сама по себе си не е задоволителна основа на обществото.

Конкуренцията, обявена от Адам Смит и приета за даденост от Рикардо и Мил, все още е доминиращата идея на нашето време, въпреки че

¹⁴ Т. i. Вк. ii. Гл. V. Стр. 377.

от времето на публикуване на „Произхода на видовете“ ние чуваме за нея повече под името „борба за съществуване“. Тук искам да отбележа грешките, свързани с настоящите аргументи по този въпрос. На първо място се приема, че всяко съперничество е борба за съществуване. Това не е истина. Има голяма разлика между борбата за просто съществуване и борбата за определен вид съществуване. Например дванадесет мъже се борят за работа в занаят, в който има място само за осем; четирима не намират място в тази професия, но те продължават съществуването си. В голяма част от случаите на съперничество просто се решава каква работа да върши човек¹⁵; макар че, разбира се, когато човек може да върши само един вид работа, това лесно може да се превърне просто в борба за живот. След това се приема, че тази борба за съществуване е закон на природата и следователно всяка намеса на човека в нея е погрешна. На това отговарям, че целият смисъл на цивилизацията е намеса в тази груба борба. Възнамеряваме да променим насието в битката и да предотвратим потъпкването на слабите.

Без съмнение, конкуренцията има своите ползи. Без конкуренция никакъв напредък не би бил възможен, защото напредъкът идва главно отвън; външният натиск принуждава хората да правят усилия. Социалистите обаче твърдят, че това предимство се постига за сметка на огромна загуба на човешки живот и труд, която може да бъде избегната чрез регулация. Но тук трябва да правим разлика между конкуренцията в производството и конкуренцията в разпределението – разлика, призната в съвременното законодателство, която разширява сферата на договарянето в една посока и я стеснява в друга. Докато борбата на хората за надмощие в производството е от полза за общността, тяхната борба за разделянето на съвместната продукция не е такава. По-силната страна ще диктува собствените си условия; и всъщност в ранния етап от развитието на конкуренцията капиталистите използват цялата си сила, за да потискат работниците, и свалят заплатите до точка на мизерстване. Този вид конкуренция трябва да бъде спряна; няма исторически случай тя да е продължила дълго, без да бъде променена от синдикатите, от законодателство или от двете заедно. В Англия действат и двете средства за защита: първо – чрез синдикатите, второ – чрез законодателството във фабриките. В миналото са били прилагани и други средства за защита. Именно желанието да се предотвратят злините от конкуренцията дава истинското обяснение за фиксирането на заплатите от Мировите съдии, което изглежда на Рикардо остатък от старата система на тирания в интерес на силните. Сега знаем, че конкуренцията сама по себе си не е нито добро, нито зло; това е сила, която трябва да се изучава и контролира; може да се сравни с поток, чиято сила и посока трябва да се наблюдават – може да се издигат прегради, в рамките на които той може да върши работата си безопасно и полезно. Но в периода, който разглеждаме, в нея започва да се вярва като в евангелие, добавя се и идеята за необходимост.

¹⁵ Неспособността да се види този факт е източникът на протекционистката заблуда.

Икономическите закони, изведени от предположението за съществуването на универсална неограничена конкуренция, са превърнати в практически предписания, от които се смята, че е неморално тя да се отдалечава.

Като стигаме до фактите за Индустиалната революция, първото нещо, което ни прави впечатление, е бързият прираст на населението. Преди 1751 г. най-голямото увеличение за десетилетие, доколкото можем да изчислим от нашите недостатъчни материали, е 3%. За всяко от следващите три десетилетия увеличението е 6%; след това между 1781 и 1791 г. е 9%; между 1791 и 1801 – 11 на сто; между 1801 и 1811 г. – 14 на сто; между 1811 и 1821 г. – 18 на сто¹⁶. Това е най-високата стойност, достигана някога в Англия, тъй като от 1815 г. насам огромната емиграция винаги се стреми да я ограничи – между 1815 и 1880 г. над осем милиона (включително ирландците) са напуснали нашите брегове. И затова определяме нашия нормален темп на увеличение за всяко десетилетие на 16% или 18%, вместо на 12%¹⁷.

След това забелязваме относителното и значително намаляване на земеделското население. През 1811 г. то представлява 35% от цялото население на Великобритания; през 1821 г. е 33 на сто; през 1831 г. – 28%¹⁸. И в същото време действителният му брой е намалял. През 1831 г. във Великобритания е имало 1 243 057 мъже, заети в селското стопанство; през 1841 г. са били 1 207 989. През 1851 г. общият брой на хората, занимаващи се със земеделие в Англия, е 2 084 153; през 1861 г. е 2 010 454, а през 1871 г. е 1 657 138¹⁹. Едновременно с тази промяна центърът за гъстота на населението се измества от Средна Англия на север; понастоящем има 458 души на квадратна миля в окръзите северно от Трент срещу 312 южно от Трент. И накрая трябва да отбележим промяната в относителното население на Англия и Ирландия. От общото население на трите кралства Ирландия е имала през 1821 г. 32%, а през 1881 г. има само 14,6%.

Аграрната революция играе толкова значима роля в голямата индустриална промяна в края на осемнадесети век, колкото и революцията в преработващата промишленост, към която обикновено се насочва вниманието. Следователно следващият ни въпрос трябва да бъде: Какви са селскостопанските промени, довели до това забележимо намаляване на селското население? Трите най-ефективни причини са: разрушаването на системата за обработване на нивите; заграждането, в голям мащаб,

¹⁶ „В търговията с памук – каза сър Р. Пийл през 1806 г. – машините са родили ново население; те са повишили богатата на хората до такава степен, че се прибягва до ранните бракове и това води до голямо увеличаване на броя – и мога да кажа, че те са породили допълнителна човешка раса.” – Доклад на Пърл, стр. 440.

¹⁷ Вж. Джевонс по „Въпроса за въглищата“ (*The Coal Question*), стр. 170; Преброяване за 1881 г., стр. iii, xi.

¹⁸ „Прогресът на нацията“ (*Progress of the Nation*) от Портър (2-ро издание, 1847 г.), стр. 52.

¹⁹ стр. 61, 65. „Състоянието на нациите“ (*Condition of Nations*) от Колб, превод на г-жа Брюър, стр. 73.

на общи и пустеещи земи и обединяването на малките ферми в големи. Вече видяхме, че докато между 1710 и 1760 г. са били заградени около 300 000 акра, между 1760 и 1843 г. близо 7 000 000 акра са преминали същия процес. Тясно свързано със системата за заграждане е заместването на малките ферми с големи. През първата половина на века Лорънс, макар и да одобрява консолидацията от икономическа гледна точка, мисли, че омразата на изгонените собственици ще действа като значително забавяне²⁰. Но тези скрупули вече са изчезнали. През 1795 г. Еден забелязва как непрекъснато се извършва промяна, често придружавана от превръщането на обработваемата земя в пасище, и разказва как в едно село в Дорсетшир е открил две ферми там, където преди двадесет години е имало тридесет²¹. Процесът продължава непрекъснато в настоящия век. Кобет, който пише през 1826 г., споделя: „В енорията Бърклер един фермер на лорд Карнарвон в една ферма държи под аренда земите, които сегашните жители помнят, че са образували четиринадесет ферми, даващи препитание на четиринадесет уважавани семейства“²². Консолидирането на фермите намалява броя на фермерите, докато загражденията изгонват работниците от земята, тъй като за тях става невъзможно да съществуват без правото си на пасище за овце и гъски в общите земи.

Колкото и тежко обаче тези промени да влияят на селското население, те без съмнение водят до значително подобрене от селскостопанска гледна точка. Те означават заместване на ненаучното с научно култивиране. „Установено е – казва Лорънс – от дългия опит, че общите или откритите полета са голяма пречка пред общественото благо и пред действителното подобрене, което всеки може да направи сам“. Загражденията допринасят за разширяване на обработваемите площи и обработката на по-нискокачествени почви. За малки стопанства от 40 до 100 декара, където земята е изтощена от повтарящи се царевични насаждения, със селскостопански сгради със стени от глина и кал и земя, три четвърти от която често е потопена под вода, обединението на ферми от 100 до 500 декара означава редуване на култури, аренда за деветнадесет години и добри стопански постройки. Това е време на голям земеделски напредък – подобрява се породата на едър рогат добитък, като цяло се въвежда сеитбооборотът, изобретява се парният плуг, създават се земеделските дружества²³. Само в едно отношение промяната е вредна. В резултат на високите цени на царевичата, които преобладават по време на Френската война, някои от най-добрите постоянни пасища са унищожени. Въпреки това, през 1813 г. се посочва, че през предходните десет години

²⁰ „Задължение на Стюард“ (*Duty of a Steward*), стр. 3, 4.

²¹ „Състояние на бедните“ (*State of the Poor*), ii. стр. 147-8. Вж. също стр. 621.

²² „Земеделски работник“ (*Agricultural Labourer*) от Кебел, стр. 207-8.

²³ Северна и Западна Англия през 1777 г.; Общество Хайланд през 1784 г.; Земеделски съвет през 1793 г.

селскостопанската продукция се е увеличила с една четвърт и това е нарастване спрямо голямото увеличение на предходното поколение²⁴.

Преминавайки към манифактурите, ние откриваме най-известния факт за замяната на домашната система за производство с фабричната, следствие от механичните открития на епохата. Четири големи изобретения променят характера на производството на памук; предачната машина на Джени (*spinning-jenny*), патентована от Харгрийвс през 1770 г., водната рамка (*water-frame*), създадена от Аркрайт предишната година, Мулето на Кромптън (*Crompton's mule*), въведено през 1779 г., и въртящото се муле (*self-acting mule*), изобретено за първи път от Кели през 1792 г., но не е използвано, докато Робъртс не го усъвършенства през 1825 г.²⁵ Някоя от тези машини сама по себе си не би направила революция в индустрията. Но през 1769 г. – годината, в която са родени Наполеон и Уелингтън – Джеймс Уат получава патента си за парната машина. Шестнадесет години по-късно тя се прилага при производството на памук. През 1785 г. Болтън и Уат построяват парен двигател за фабриката за памук в Пепълуик в Нотс и през същата година патентът на Аркрайт изтича. Тези два факта, взети заедно, бележат въвеждането на фабричната система. Но най-известното изобретение от всички и най-фаталното за домашната индустрия, механизираният стан, макар и патентован от Картрайт през 1785 г., не влиза в употреба в продължение на няколко години²⁶ и докато не е използван, работниците не са засегнати. Отначало всъщност машините повишават заплатите на предачки и тъкачи поради големия подем в тази област. За петнадесет години търговията с памук се утроява; периодът от 1788 г. до 1803 г. е наричан негов Златен век, защото преди механизирания стан, но след въвеждането на мулето и други механични подобрения, чрез които за първи път се преде достатъчно фина прежда за муселин и различни други тъкани, търсенето става такова, че „стари хамбари, помещения за каруци, външни сгради от всякакъв вид са ремонтирани, пробити са прозорци на старите празни стени и всички са оборудвани като цехове с тъкачни станове; навсякъде се появяват къщи за нови тъкачи с тъкачници, всяко семейство носи вкъщи седмично от 40 до 120 шилинга“.²⁷ По-късно състоянието на работниците е много различно. Междувременно железодобивната промишленост е също така революционизирана от изобретението за топене на въглища, въведено в употреба между 1740 и 1750 г., и от прилагането на парната машина през 1788 г. в доменните пещи. През осемте години, последвали тази последна дата, количеството произведено желязо почти се удвоява²⁸.

²⁴ Комисия по търговията с царевица (1813). Вижте Портър, стр. 149.

²⁵ Бейнс, *passim*

²⁶ През 1813 г. са били използвани само 2400: през 1820 г. са били 14 150, а през 1833 г. – над 100 000. Бейнс, стр. 235-7.

²⁷ Радклиф, цитиран от Бейнс, стр. 338-339.

²⁸ Скривенор, стр. 83, 87, 93.

По-нататъшен растеж на фабричната система се осъществява независимо от машините и се дължи на разширяването на търговията. Разширение, което само по себе си е резултат от големия напредък, постигнат по това време в средствата за комуникация. Каналната система се развива бързо в цялата страна. През 1777 г. каналът Гранд Транк (Grand Trunk), дълъг 96 мили, свързващ Трент и Мерси, е завършен; Хъл и Ливърпул са свързани с един канал, докато друг ги свързва с Бристол, а през 1792 г. каналът Гранд Джанкшън (Grand Junction), дълъг 90 мили, осигурява воден път от Лондон през Оксфорд до главните градове в Средна Англия²⁹. Няколко години по-късно пътищата са значително подобрени около Телфорд и Макадам; между 1818 и 1829 г. са построени повече от хиляда допълнителни мили главни пътища³⁰, а през следващата година, 1830, се открива първата железопътна линия. Тези усъвършенствани средства за комуникация предизвикват изключително нарастване на търговията и за да се осигури достатъчно снабдяване със стоки, интересът на търговците е да съберат голям брой тъкачи в близост, да съберат станове в работилници и сами да раздават тъкачната основа на работниците. За последните тази система означава промяна от независимост към зависимост. В началото на века докладът на комисията твърди, че съществената разлика между домашната и фабричната система е, че при последната работата се извършва „от лица, които нямат собственост в стоките, които произвеждат“. Друга пряка последица от това разширяване на търговията е редовното редуване на периоди на свръхпроизводство и на депресия. Явление, доста непознато при старата система, което се дължи на тази нова форма на производство в голям мащаб за отдалечен пазар.

Тези променени условия в производството на богатство задължително включват съответстваща революция в неговото разпределение. В селското стопанство забележителен факт е огромният ръст на наемите. До 1795 г., макар и на някои места да са повишени, на други – след Революцията – те остават без промяна³¹. Но между 1790 г. и 1833 г. според Портър те най-малкото се удвояват³². В Шотландия наемането на земя, което през 1795 г. възлиза на 2 000 000 паунда, нараства през 1815 г. до 5 278 685 паунда³³. Ферма в Есекс, която преди 1793 г. е отдавана под наем за 10 шилинга на декар, е дадена през 1812 г. за 50. Въпреки това шест години по-късно наемът отново пада до 35 шилинга. В Беркс и Уилтс ферми, които през 1790 г. са предлагани за 14 шилинга, през 1810 г. са давани за 70, а през 1820 г. – за 50 шилинга. Голяма част от този ръст несъмнено се дължи на парите, инвестирани в подобрения – за първия лорд Лестър се казва, че е похарчил 400 000 британски лири

²⁹ Търговският речник (*Commercial Dictionary*) на Маккалък, стр. 233, 234.

³⁰ Портър, стр. 293.

³¹ Еден, ii. 292.

³² Портър, стр. 151, 165.

³³ *Британска енциклопедия*, раздел „Земеделие“.

за имота си³⁴ – но това е в по-голяма степен ефектът от ограждащата система, от консолидацията на ферми и от високата цена на царевичата по време на Френската война. Каквито и да са причините, това представлява голяма социална революция, промяна в баланса на политическата власт и в относителното положение на класите. Земеделските стопани споделят просперитета на наемодателите, тъй като много от тях държат стопанствата си с изгодни договори и реализират големи печалби от тях. В резултат на това техният характер напълно се променя. Те престават да работят и живеят със своите работници и се превръщат в отделна класа. Високите цени по време на войната ги деморализират, тъй като богатството им след това се увеличава толкова бързо, че те са в недоумение какво да правят с него. Кобет описва промяната в техните навици, новата храна и обзавеждане, лукса и напитките, които са последици от постъпването на повече пари в ръцете им, отколкото са знаели как да похарчат³⁵. Междувременно ефектът от всички тези аграрни промени върху състоянието на работниците е точно обратното и напълно пагубно. Те понасят цялата тежест на високите цени, докато заплатите им постоянно падат и те загубват общинските си права. Именно от този период, началото на настоящия век, датира отчуждението между земевладелец и работник³⁶.

Съвсем аналогични събития се случват в света на производството. Новата класа на крупните капиталистически работодатели печели огромни богатства, без да взема никакво или почти никакво участие лично в работата на своите фабрики, стотиците работници са индивидуално непознати за работодателите и в резултат на това старите отношения между господари и работници изчезват, а човешката връзка е заменена с „парична връзка“. Работниците, от своя страна, прибегват до синдикати, а профсъюзите започват битка, която изглежда сякаш е между смъртни врагове, а не между съвместни производители. Мизерията, която сполетява голяма част от трудещите се хора през тази епоха, често, макар и не винаги, се дължи на спад на заплатите, тъй като, както казах по-горе, в някои индустрии те нарастват. Но те също страдат от условията на труд при фабричната система, от покачването на цените (особено от високата цена на хляба преди отмяната на законите за царевичата) и от тези внезапни колебания в търговията, които, откакто производството е в голям мащаб, ги излагат на периоди на горчиви страдания. Последиците от индуриалната революция доказват, че свободната конкуренция може да създаде богатство, без да води до благополучие. Всички знаем ужасите, които последваха в Англия, преди тя да бъде ограничена от законодателството и синдикатите³⁷.

³⁴ Наемодателите, напр. Рикардо, купуват имоти и в собствеността им много се променя работната ръка. Новите хазяи вероятно са по-способни да развият ресурсите на своите имоти.

³⁵ „Селски пътувания“ (*Rural Rides*) от Кобет, Рейгат, 20 октомври 1825 г., стр. 241 (изд. 1830). Вж. *История на Англия* от Мартино от 1800 до 1815 г. (1878), стр. 18.

³⁶ Доклад на Комисията относно заплатите на работниците (1824), стр. 57.

³⁷ Този период и неговите страдания са допълнително разгледани в обръщението, озаглавено „Индустрия и демокрация“.